

ЎЗБЕКИСТОНДА АРТИЛЛЕРИЯНИ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ ВА КАДРЛАР ТАЙЁРЛАШ МАСАЛАСИ

Инсопов Абдуганпир Абдусаматович

Алфраганус университети

“Халқаро муносабатлар ва тарих” кафедраси доценти

Аннотация. Мақолада муаллиф томонидан артиллерия тарихи ва унинг ривожланиш босқичлари, Россияда артиллерияни вужудга келиши ва такомиллашиши шунингдек, Ўзбекистонда артиллерияни ривожланиши ва кадрлар тайёрлаш масаласи, иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда урушга етказиб артиллерия қуроллари ҳақида фикр юритилган.

Аннотация. В статье автор комментирует историю артиллерии и этапы ее развития, создание и совершенствование артиллерии в России, а также вопросы развития артиллерии и подготовки кадров в Узбекистане, артиллерийского вооружения, применявшегося в войне в Узбекистан в годы Второй мировой войны.

Abstract. In the article, the author comments on the history of artillery and its stages of development, the creation and improvement of artillery in Russia, as well as the issue of artillery development and personnel training in Uzbekistan, artillery weapons used in the war in Uzbekistan during the Second World War.

Калит сўзлар: қадимги давлатлар, артиллерия, бўлинма, қурол, гаубица, лафет, кадр, снаряд, армия, Европа, техника.

Ключевые слова: древние страны, артиллерия, часть, орудие, гаубица, лафет, корпус, снаряд, армия, Европа, техника.

Key words: ancient countries, artillery, unit, gun, howitzer, carriage, frame, projectile, army, Europe, equipment.

Қадимги дунё давлатларининг армиялари совуқ қуроллар ва ҳимоя анжомлари билан қуролланганлар ва ҳаракатланиш воситалари ҳам қўлланилган. Ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиши билан Вавилон, Оссурия, Миср, Хитой ва Марказий Осиё мамлакатлари армияларида қурол-яроғ ва ҳимоя анжомлари такомиллашди. Қўшинларнинг ҳаракатчанлиги ошди, қалъаларни ишғол ва қамал қилиш техникаси такомиллашди ҳамда ҳарбий кемалар қурила бошланди. Қадимги Хитой армиясида биринчи бўлиб, янги улоқтирувчи совуқ қурол – арбалет жорий қилинди, порох кашф этилди ва қўлланила бошланди [1. С. 70-85].

Қадимги Шарқ давлатлари армияларида масофадан жанглари олиб бориш учун улоқтирувчи қурол (модфа) яратилган. Ғарбий Европада яратилган биринчи ўқотар қурол – бомбарда жуда ҳам оддий – бир томони маҳкам қилиб ёпилган темирдан ясалган қувурча бўлиб, ёғоч станокка ўрнатилган қурилмадан иборат эди. У стволдан ўқланган, темир парчалари ёки тошлар снаряд сифатида қўлланилган [1. С. 331].

XIV асрда араблардан янги қуролни испанлар ўзлаштириб, улардан эса Европанинг қолган давлатлари қабул қилган. Бомбардалар икки турдаги

кўринишда бўлган: енгил ва оғир. Оғир бомбардалар қалъаларни қамал қилишда ва уларни мудофаа қилишда қўлланилган. Улар оғир ва бесўнақай бўлиб, оддий тузилишга эга эди [1. С.333]. Енгил бомбардалар асосан қўлда отиладиган ўтотар қурол ҳисобланган.

Бомбардалар узун тўғри темирларни бир бирига улаб, уларга темир ҳалқалар кийгизиб ясалган. Бомбардалар тош улоқтирувчи мортиралар сифатида ишлатилган. Бомбардалар тош ядроларини 1 километргача масофага улоқтирган. Кейинчалик қиздирилган ва ёниб турган (ёниб турган смола суркалган) ядролар қўлланилган. ХИВ асрнинг бошларида чўяндан ядролар қуйиш ривожланди, кейинчалик эса бомбалар ҳам тайёрлана бошланди. Ўша вақтларда лафетлар яратилди, лекин улар ҳали такомиллашмаган эди. Бомбардалар отлар ёрдамида ташилган.

XIV асрнинг охирида мувозанатни сақловчи сапфа (немисчадан Запен) – ярим ўқ шаклидаги цилиндрик таянч қурилмаси ихтиро қилинди. Цапфалар ва ғилдираклар ёрдамида бомбардалар вертикал ва горизонтал текисликларга бурилиш имкониятига эга бўлди. Лекин биринчи намунадаги бомбардаларнинг отиш суръати жуда паст бўлган. Бомбардалар жангда эгаллаган позицияларини ўзгартира олмас эди, улар жуда секинлик билан ўқларни ва порохнинг сифати ҳам яхши бўлмаган ва уларнинг кириб келиши жуда катта воқеа бўлди. Улар артиллериянинг биринчи намуналари эди [1. С. 740].

Ўрта асрларга келиб, мўғуллар хитойликлардан борут (порох)дан фойдаланишни ўргандилар ва душман мудофаа иншоотларини ёндириш учун оташдозлардан, нафт билан тўлдирилган идишлардан ёки гранатлардан фойдаланардилар [2. С. 338].

Европада артиллерия XIII асрнинг охири – XIV асрнинг бошларида пайдо бўлган. Ушбу қўшин тури мисол учун, Россияда XIV асрда пайдо бўлди.

Марказий Осиё давлатларида, хусусан Муиниддин Натанзи таъкидлашича, ёнувчи қуроллар Амир Темур қўшинларини раъдандозлари томонидан

1379 йили Гурганж қамал қилинганида ишлатилганини ёзиб қолдирган [3. С. 45].

XVI – XVII асрларга келиб, артиллерия фанининг (қуроллар ишлаб чиқиш соҳаси ҳамда артиллериянинг тактикаси) асослари пайдо бўлди. XVIII асрга келиб қуролларнинг калибрлари ва уларни ишлаб чиқишни ташкил этиш йўлга қўйилди. Энди артиллерия полк, дала, қамал ва қалъа артиллерия қуролларига бўлинди ҳамда артиллерия полк ва бригадалари ташкил этилди.

Европа давлатлари, хусусан Франция ва Россияда артиллерия қўшин тури сифатида XVI аср охирига келиб тўлиқ шаклланди ва қўшиннинг асосий оловли кучига айланди [4. С. 68-75]. Ўрганишлар шуни кўрсатадики, артиллерияни алоҳида қўшин тури бўлиб шаклланишига, аввалом бор, артиллерия қуролларига хизмат кўрсатувчи юқори малакали шахслар тайёрлаш тизимини яратиш муаммосини ҳал этиш таъсир кўрсатган. Бундан

ташқари, жангда артиллерия бўлинмалари томонидан бажариладиган вазифаларини ортиши ва жангнинг тактикасида ўзгаришлар артиллерия тўпларини бир жойга жамлаш ҳамда улардан маълум даражадаги бўлинмаларни (артиллерия батареялари, дивизионлари) ташкил этишга олиб келди. Шу муносабат артиллерия бўлинмалари ва ўт очишини бошқариш учун малакали офицерлар бўлишини тақозо этган.

Россияда Петр I даврида артиллериячиларни ўқитишга бўлган ёндашув пайдо бўлди. Ушбу даврга келиб, Россияда биринчи артиллерия мактаблари ташкил этилди ва артиллерия бўйича юқори даражадаги саводхонликнинг асоси деб фундаментал ўқитиш қабул қилинди [5. С. 97]. Артиллериячиларни тайёрлашга алоҳида мактабларни ташкил этишига асосан жанговар ҳаракатлар давомида артиллерия бўлинмаларини самарали кўмондонлик қилиш ва бошқариш сабаб бўлган. Бундан ташқари жанг олиб боришнинг хусусиятидаги ўзгаришлар мамлакат армиясида артиллерия бўлинмалари ва шунга мувофиқ артиллерия қурулларининг сони ҳамда мўлжалланишини ортишига олиб келди. Шу билан бир, ушбу даврга келиб аксарият давлатларнинг армияларида артиллерия қуруллари бир хилликка келтириш ва уларни мўлжалланиши бўйича тўп, гаубица ва лафет тизимларига бўлиниш бўлиб ўтди. Бундай муаммоларни ҳал қилиш учун махсус артиллерия мактабларига асос солинди ва уларда юқори малакали артиллерия мутахассислари тайёрланди.

XVIII–XIX асрларда Марказий Осиё хонликлари (Бухоро, Хива ва Қўқон) қўшинларида артиллерия воситалари анча кам бўлган. Уларда станоклар ва ғилдиракларга ўрнатилган тўплар, умуман, бўлмагани ҳолда, артиллерия бўлинмалари туяларга ўрнатилган кичик тўпларга эга бўлганлар. Мисол учун, Бухоро амирлик артиллерияси Эронда ишлаб чиқарилган бир неча тўплардан ташкил этилган бўлиб, уларнинг уч - тўрттаси лафет (темир суянчик)га эга эди.

XIX асрнинг ўрталарига келиб, сойли артиллерияга ўтиш бошланди ва бу эса, ўз ўрнида қуруллардан ўт отишнинг тезлиги, узоқлиги ва аниқлигини оширди. Мисол учун, 1904-05 йиллардаги рус-япон урушида илк маротаба ёпиқ ўт очиш позицияларидан ўт очиш қўлланилди, миномётлар ишлаб чиқилди ва амалда қўлланилди.

Сойли артиллерия пайдо бўлиши ва қуруллардан ўт отишнинг тезлиги, узоқлиги ва аниқлигинининг ортиши артиллерия тўпларини қўллаш ва техник хизмат кўрсатиш учун мутахассисларни тайёрлаш тизимини яратишни талаб қилди. Ушбу вақтга келиб артиллериянинг моддий қисмлари, уни жанговар қўллаш, баллистика, тўп ва снарядларни ишлаб чиқиш технологиялари тўғрисида тушунча ва қарашлар мажмуаси сифатида артиллерия фани вужудга келди.

Кўплаб давлатларда артиллерия мутахассисларини тайёрлаш бўйича махсус мактаблар очилди ва ҳарбий қўлланмалар ишлаб чиқилди. Масалан,

Россияда 1607 йилда “оловли қоришмалар”ни тайёрлаш ва “тўғридан-тўғри ва шикаст етказиш” қоидалари тўғрисида ҳарбий китоблар ишлаб чиқилди. Махсус мактабларда артиллерия мутахассисларини тайёрлашда таълим дастурлари асосан фундаментал билимлар ва энциклопедик таълимга асосланган эди. Шу билан бирга таълим олувчиларга тарих, география, механика, кимё, физика, арифметика ва алгебра асослари, геометрия, рақсга тушиш ва отда юриш, рассомчилик ҳамда чет тиллари ва бошқа фанлардан машғулотлар ўтказилган [6. С. 53]. Таҳлиллар шуни кўрсатмоқдаки, Европанинг бошқа давлатларида бўлгани сингари Россия ва бошқа мамлакатларда ҳам артиллерия яна ривожланди ҳамда артиллерия курулларини ва ўқдорилари кейинги такомиллаштириш ишлари олиб борилган. Шу билан бир қаторда артиллерия бўлинмалари учун мутахассисларни тайёрлашга алоҳида эътибор қаратилиб мактаб очилди ва таълим олувчилар учун ўқув материаллар ишлаб чиқилган. Бироқ ушбу даврга келиб таълим берувчи ўқитувчиларни етарли эмаслиги муаммо сифатида ҳал қилинишини талаб қиларди.

Мактаблардаги таълим бериш жараёнида катта эътибор ўқитувчилар таркибининг профессионаллигини ошириш ва уларни юқори малакали кадрларни тайёрлаши учун зарур ўқув-моддий базани яратишга қаратилди.

Артиллерия учун кўмондонлик ва техник кадрларни ўқитиш ва тайёрлаш артиллерия ҳарбий таълим муассасалари тизими ва кўшинларда олиб борилган. Ушбу тизим ўз ичига кадет корпусларнинг юқори синф артиллерия бўлинмалари, махсус артиллерия мактабларини олган.

Биринчи жаҳон уруши бошланиши олдидан артиллерия дала (енгил, отлик, тоғ), оғир ва йирик (қамал) артиллерияга бўлинган. Уруш давомида артиллерия кузатуви, зенит артиллерия, танкка қарши артиллерия пайдо бўлди ва миномётлар ривожланди.

XX асрнинг бошларига келиб қадимда ўзининг илми, фани билан дунёда ном таратган Бухоройи Шарифда (Марказий Осиё хонликларида) бирорта ҳарбий мутахассислар тайёрлайдиган на бошланғич, на ўрта ва на олий таълим тизими мавжуд эмас эди. Бу ўринда, манғитлар сулоласи ташкил топган даврда (XVIII аср 2- ярмида) биргина артиллерия соҳасида Россияда Михайловский ва Константиновский номли артиллерия билим юртлари, Москвада артиллерия техника мактаби, Михайловский артиллерия академияси, офицерлар олий артиллерия мактаблари фаолият кўрсата бошлаганига анча вақт бўлган эди [7. С. 38].

1914 йилнинг 18 июлида Ўрта Осиё худудида биринчи олий ҳарбий таълим муассасаси – Тошкент ҳарбий билим юрти Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғи генерал-майор Бендеревнинг (18.07.1914 йил № 210) буйруғига асосан ташкил топган. Ушбу билим юртида умумқўшин бўлинмалари учун мутахассислар тайёрлаш билан бир қаторда артиллерия бўлинмалари учун ҳам ҳарбий кадрлар тайёрлаш амалга оширилган.

Илк маротаба Тошкент шаҳрида очилган ҳарбий билим юрти ташкил топиши тарихига оид нодир архив ҳужжатлари Академия тарихи музейида ҳам сақланади. Жумладан, билим юрти бошлиғининг 1914 йилнинг 24 июлида Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғига юборган № 42-сонли хатида “билим юртига ўз хошишларига кўра кириб ўқишни чин дилдан ҳохловчи ёш йигитларни” тиббий кўрикдан ўтказишда иштирок этишлари учун учта ҳарбий шифокор ажратилишига кўрсатма берилиши сўралган. Тиббий кўрикдан муваффақиятли ўтиб бўлганларгина математика, физика, космография (механика), география ва тарих фанлари, рус, француз ва немис тилларидан кириш имтиҳонларини топширишларига рухсат этилган. Хатда ҳарбий академияларни битирган округ штаби офицерлари орасидан кириш имтиҳонларини қабул қилишни “лозим кўрган тақдирларида”гина иштирок қилишлари мумкинлиги кўрсатилган [8. С. 42]. Юнкерларга 4 ойлик умумий таълим дастурига кўра: тактика, топография, артиллерия, фортификация ва қонуншуносликдан машғулотлар ўтказилган.

Ҳарбий курилиш тарихидаги ҳарбий кадрлар тайёргарлиги бўйича муҳим воқеалардан бири – 1923 йилнинг октябрида Турккомиссия йиғилишида кўриб чиқилган миллий қисмлар тузилиши ва уларни шакллантириш масаласи бўлди [9. С. 14-18]. Олиб борилган илмий изланишлар шуни кўрсатмоқдаки, ўша даврларда кўплаб ўзбек ёшлари асосан Москва, Қозон ва Боқу шаҳарларидаги ҳарбий мактабларда таҳсил олганлар ҳамда малака оширганлар. Миллий ҳарбий қисмларни тузилиши сабабли миллий ҳарбий кадрларга бўлган талабни қондириш мақсадида Тошкент бирлашган ҳарбий мактабида ўзбек йигитларидан ҳарбий кадрларни тайёрлаш бошланган ва ушбу жараён ҳозирги вақтларгача узлуксиз давом эттирилмоқда.

1927 йилдан бошлаб Тошкент бирлашган ҳарбий мактаби таркибида ўқув жараёнини ташкил қилишда курсантларнинг мустақил фикрлашлари, фаол ва ташаббускор бўлишларига, ҳарбий техникани мукамал ўзлаштиришларига, дала йиғинлари ва кўшинлар манёврларида ҳарбий таълим муассасалари ва кўшинлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилди.

1937 йилнинг мартидан мактаб Мудофаа халқ комиссари Клим Ворошиловнинг буйруғига асосан Тошкент ҳарбий билим юрти деб номлана бошланди. Кўйилган талабларга кўра билим юртининг ўқув-тарбиявий тизими такомиллаша бошлади, яъни назарий масалаларни амалий ўқув машғулотлари билан узвий боғлаган ҳолда олиб борилиши тактика асосини ташкил этди, ҳарбий мактабларни кўшинлар билан алоқаси кучайди, машғулотларнинг кўпчилиги дала шароитларида ўтказилиб, ёпиқ позициялардан ўт очиш ва ҳаво мўлжалларига отиш машғулотларига алоҳида эътибор кучайди. Ўқув жараёни амалиётида шахсий кўрсаткичлар методикаси кенг жорий этила бошланди.

1938 йилдан билим юртининг артиллерия ва кавалерия бўлинмалари бошқа ҳарбий билим юртлари таркибига ўтказилиб, билим юрти қайта ташкил топди. Шу йилдан бошлаб билим юрти бир йўналишда ўқитишга, яъни пиёдалар командирлари тайёргарлигига ўтказилиб, Тошкент пиёдалар билим юрти деб номлана бошланди. Дарҳақиқат, урушлар оралиғида давр ва мавжуд ҳарбий-сиёсий вазият ҳарбий кадрлар тайёрлаш тизимиغا ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Шунинг учун таълим жараёнида тактикага, айниқса бўлажак офицерларнинг дала шароитларидаги амалий кўникмаларига катта эътибор қаратилганлигини алоҳида таъкидлаш мумкин. Шу билан бирга ушбу даврга келиб барча олий ҳарбий таълим муассасалари кўшинларнинг бир тури бўйича асосий ҳарбий кадрларни тайёрлашга ўтганлиги жаҳон уруши иси келаётганлиги сабабли бўлган.

Иккинчи жаҳон уруши артиллерияни ҳар томонлама ривожланишига таъсир ўтказди, айниқса зенит, танкка қарши, реактив ва ўзи юрар, катта ва ортиқ даражадаги қудратга эга артиллерия қўлланилди.

Артиллерия тўғрисида Иккинчи жаҳон урушининг буюк саркардаси маршал Г.К. Жуков шундай деган эди, ҳисоб китобларда йўл қўйилган хатоликлар ва артиллерияни менсимасликни пиёдаларнинг қаҳрамон ахлоқлари, танкларнинг ҳалокатли ҳамлалари, авиациянинг зарбалари билан ҳам тўғрилаб бўлмайди. Артиллерияни яхши билиш ва унга ҳал қилувчи ўринни бериш лозим. Артиллерияга етарлича баҳо бермаслик ортиқча йўқотишлар ва вазифанинг бажарилишини барбод бўлишига олиб келади [10. С. 12-15].

Ўзбекистоннинг иқтисодий ва меҳнат ресурслари фронтга сафарбар этилди. Бу даврда Ўзбекистонда янги меҳнат режими жорий қилинди, яъни иш куни узайтирилди, дам олиш кунлари ва меҳнат таътиллари бекор қилинди. Ўзбекистон саноатчилари 1941 йил охиригача 300 га яқин корxonани жанговар техника, қуруллар, ўқ-дори ишлаб чиқаришга мослаштириб қайта қурдилар. Бу корxonаларда фронтга сафарбар этилган эркаклар ўрнини кексалар, хотин-қизлар эгаллади.

Урушнинг дастлабки пайтларидаёқ 20 мингга яқин тошкентлик хотин-қизлар саноат корxonалари ва қурилишларда, 1700 га яқин республика хотин-қизлари кўмир кони шахталарида ишлашга йўл олди. Ишлаб чиқаришни ишчи ва мутахассислар билан таъминлаш чоралари кўрилди. Республика олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, хунар-техника билим юртлари, фабрика- завод таълими мактабларининг фаолияти уруш даври талабларига мос кадрлар тайёрлашга йўналтирилди. Якка тартибда ва бригада тариқасида хунар ўргатиш ишлари йўлга қўйилди. Республикамиз қишлоқларининг аҳолиси фронтни ва фронт орқасини озик-овқат, саноатни хом ашё билан таъминлаш учун оёққа турди.

Ҳар бир ишчи икки-уч иш нормасини бажариш учун фидокорона меҳнат қилди. Уруш бўлаётган ва душман яқинлашиб келаётган ҳудудлардан муҳим саноат корxonаларини Ўзбекистонга зудлик билан кўчириб келтириш,

жойлаштириш ишлари бошланиб кетди. 100 га яқин саноат корхонаси, жумладан, 48 та машинасозлик, металл ишлаш, кимё ва бошқа ҳарбий техника ва маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи йирик заводларнинг асбоб-ускуналари кўчириб келтирилди. Ўзбекистон шаҳарларида шошилиш бўшатиб берилган ёки янгидан қурилган биноларга кўчириб келтирилган асбоб-ускуналар зудлик билан жойлаштирилди ва монтаж қилинди. Улар ишчи кучи, хом ашё, инструментлар билан таъминланди ва фронт учун маҳсулотлар ишлаб чиқариш йўлга қўйилди. Саноат корхоналари қисқа вақт ичида ҳарбий изга солиниб, миномёт ва автоматлар, самолёт ва танклар учун эҳтиёт қисмлари ва бошқа ҳарбий қуроллар ишлаб чиқара бошлади. Тошкент қишлоқ хўжалик машинасозлиги заводида ҳарбий қуроллар ишлаб чиқарила бошланди.

Ўзбекистон саноатчилари корхоналарни ҳарбий изга туширишдек ишларни кўчириб келтирилган корхоналарни жойлаштириш ва ишга туширишдек янада оғирроқ ишлар билан қўшиб олиб борди. Тошкентда зудлик билан жойлаштирилган “Ростселмаш” заводи “Катюша” ва миномёт снарядлари, авиация заводи жанговар самолётлар, Колчугинскдан келтирилган кабел заводи ҳарбий алоқа маҳсулотлари етказиб бера бошлади. Республика бўйича 1941-йил охирларига келиб 300 та саноат корхонаси фақат ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқара бошлади.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Қўмитасининг пленумида республика саноатини ҳарбий изга солиш, кўчириб келтирилган асбоб-ускуналарни жойлаштириш соҳасидаги ишларга яқин ясаиб, корхоналарда қурол-яроғлар ишлаб чиқаришни кенг йўлга қўйиш вазифаси илгари сурилди. Бунинг учун етарли даражада металл қирқувчи станоклар ва аниқ ўлчовчи инструментлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш, нодир металллар қазиб олишни кучайтириш ҳамда қора ва рангли металлургия саноатини яратиш, электр энергетика базасини кенгайтириш, нефть қазиб олишни 2-3 барабар ошириш, кўмир қазиб олишни кучайтириш, йирик қурилиш материалларини ишлаб чиқариш корхоналарини барпо этиш, қисқа муддатда 30 минг малакали ишчилар тайёрлаш тадбирлари белгилаб берилди. Кўчириб келтирилган корхоналар тарихда мисли кўрилмаган қисқа муддатларда 4-5 ойда, айримлари ҳатто 1-2 ой давомида қуриб битказилиб, фронт учун ҳарбий маҳсулотлар бера бошлади.

Уруш йилларида Ўзбекистонда 280 та янги саноат корхоналари қурилиб ишга туширилди. Саноатнинг янги тармоқлари – авиация, станоксозлик, оғир машинасозлик, қора ва рангли металлургия ҳамда бошқа тармоқлари вужудга келди. Тошкент СССРнинг энг катта саноат марказларидан бири бўлиб қолди.

Список использованной литературы

1. Yusupov, R.S. Harbiy san'atning rivojlanishi / R.S.Yusupov va boshqalar / darslik. – Toshkent, 2022. – 70-85 b.

2. Samarov, R.S. Zamonaviy urush va qurolli to'qnashuvlar tendensiyasi: harbiy san'atning rivojlanish kontekstida (metodologik yondashuv) : monografiya / R.S. Samarov, M.M. Ibragimov, R.S. Yusupov, M.O. Qodirov. – T.: O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari Akademiyasi, 2021. – 388 b.
3. Муиниддин Натанзий. Мунтахаб Ут-Таворихи Муиний / Форс тилидан ўгирувчи Фулом Каримий. – Т.: «Ўзбекистон», 2011. – б.45.
4. Овчинников В. М. Становление и развитие французской колониальной артиллерии во второй половине XVII — первой половине XVIII веков // Вестник Рязанского государственного университета имени С. А. Есенина. 2022. № 1 (74). С. 68–75.
5. Честных, Е. П. Ракетные войска и артиллерия в локальных войнах и вооруженных конфликтах / Е. П. Честных. – М.: НАОУ, 2002. – 97 с.
6. Кузнецов С.Г., Полковников Д.А. Исторический опыт развития системы артиллерийского военного образования в дореволюционной России / С.Г. Кузнецов, Д.А. Полковников // «Вестник военного образования» №1 (16) (январь — февраль) 2019 г. С. 53.
7. Замонов, А. XVIII-XIX аср ўрталарида Бухоро амирлигининг кўшин тузилиши ва ҳарбий бошқаруви / А. Замонов // – Т.: Ўзбекистон тарихи. – 2014. - №1. – 38 б.
8. Тошкент ҳарбий билим юрти бошлиғининг 1914 йилнинг 24 июлида Туркистон ҳарбий округи штаби бошлиғига юборган № 42-сонли хатидан.
9. Раджапов, Э.Г. Туркистон минтақасида совет ҳокимиятининг ҳарбий кадрлар тайёрлаш сиёсати (1917-1924 йй.) педагога: тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати: 073.00.01 / Э.Г. Раджапов; – Тошкент, 2019. – 14-18 б.
10. Степанов Л. И. О повышении боевых возможностей ракетных войск и артиллерии оперативного объединения в современных операциях / Л. И. Степанов // - М.: Военный мысль. – 2012. – №5. – С. 12-15.
11. Инсопов А.А. Взаимодействие негосударственных некоммерческих организаций с органами власти в сфере государственной социальной политики // «Вестник развития науки и образования». – Москва, Российская Федерация. 2014. №6. - С.4-8.
12. Инсопов А.А. Развитие негосударственных некоммерческих организаций в Узбекистане – важный фактор становления гражданского и правового государства. // «Вестник развития науки и образования». – Москва, Российская Федерация. 2014. №1. - С.116-120.
13. Инсопов А.А. Социальное партнерство ННО – важный фактор создания демократического государства в Республике Узбекистан. Монография. Германия: Palmarium Akademik Publishing, 2015.
14. Insopov. A.A. Legal regulation quotient nonprofit organization in Uzbekistan // «International Scientific Journal Theoretical & Applied Science» Harrisburg, USA. №07 (39) 2016. – P. 103-106.